

Z WARSZTATU MŁODYCH
SOCJOLOGÓW

Łukasz Luczek

Uniwersytet Warszawski
Wydział Socjologii¹IDEE POLITYCZNE W OPOWIADANIACH
SCIENCE FICTION RAFAŁA ZIEMKIEWICZA
Z CZASÓW PRL-U

Celem niniejszego artykułu jest rekonstrukcja obrazu PRL zawartego w opowiadaniach Rafała Aleksandra Ziemkiewicza, napisanych w ostatnim dziesięcioleciu Polski Ludowej.

Tematyka fantastyki naukowej z czasów Polski Ludowej doczekała się już solidnego opracowania teoretycznego i historycznego w literaturze przedmiotu. Przywołując tylko obszerniejsze monografie, muszę wspomnieć o *Fantastyce socjologicznej. Poetyce i myśleniu utopijnym* Mariusza Lesia (2008), *Fandomie dla początkujących* Małgorzaty Lisowskiej-Magdziarz (2017) oraz *Guście i prestiżu. O przemianach polskiej fantastyki* Stanisława Krawczyka (2022).

Nie jest moim zadaniem przedstawienie pełnego obrazu fantastyki naukowej powstałej w PRL. Skupiam się na twórczości Rafała Ziemkiewicza, analizując obecne w niej idee społeczno-polityczne. Mam nadzieję, że te rozważania uzupełnią i wniosą nowe elementy do dotychczasowych badań nad historią polskiej fantastyki i współczesnej myśli prawicowej. Dodatkowo, chcę zwrócić uwagę na powtarzalność schematów interpretacji rzeczywistości, obecnych zarówno we wczesnej twórczości literackiej Ziemkiewicza, jak i jego późniejszej publicystyce.

Opowiadania Ziemkiewicza, które analizuję, zostały opublikowane w dwóch antologiach. Pierwsza, *Władca szczurów* (Wydawnictwo ALFA 1987), zawiera osiem dłuższych opowiadań i sześć jednostronicowych tekstów. Tak samo zatytułowany zbiór opowiadań z 2012 roku, wydany przez Fabrykę Słów, zawiera siedemnaście dłuższych opowiadań, osiem krótszych tekstów i obszernie *Postowie*, w którym Ziemkiewicz omawia własną karierę pisarza science-fiction, funkcjonowanie fandomu PRL, stosunek elit władzy do fantastyki itd. Jako materiał do analizy wybrałem osiem opowiadań powstałych w latach 1981–1984 (daty na podstawie danych podanych przy opowiadaniach) opublikowanych w obu przywołanych wydaniach,

¹ E-mail: l.luczek@student.uw.edu.pl

ALFY i Fabryki Słów: *Cortex cerebri, Pilot, Prezydent, Władca Szczurów, Hellas III, Ciśnienie, Historia i Strach*. Głównym kryterium wyboru tekstów była wyrazistość obecnych w nich idei politycznych po wnikliwej analizie wszystkich opowiadań z obu wydań *Władcy szczurów*.

Przedstawione dalej rozważania należy rozpatrywać w kontekście socjologii literatury. Socjologiczne badania nad literaturą często dotyczą problematyki społecznych uwarunkowań procesu tworzenia dzieł literackich, a także analiz ich treści, zwykle odwołując się do pojęć dyskursu lub ideologii (Kubera 2012).

Muszę zaznaczyć, że uznanie idei politycznych przedstawionych w analizowanych opowiadaniach, czy też szerzej, w literaturze fantastycznej tego okresu, za ideologię, uzależnione jest od przyjętej perspektywy teoretycznej. Samemu pojęciu ideologii w praktyce akademickiej przyznawane są różne, często sprzeczne ze sobą znaczenia. Terry Eagleton zaproponował uproszczone ujęcie ideologii jako sposobów wiązania „tego, co mówimy i w co wierzymy, ze strukturą władzy i stosunkami władzy społeczeństwa, w którym żyjemy” (2015a: 33–34). Jako ideologiczne określał te zjawiska, które w określonym kontekście społecznym odgrywały znaczącą rolę w konstytuowaniu podmiotów ludzkich i ich sposobów odbioru świata, wpływając na procesy kształtujące stosunki produkcji (Eagleton 1978: 66–67).

Ideologiczność literatury można m.in. widzieć w jej roli narzędzia retorycznego. Dzieła literackie pozwalają na wyrażanie poglądów na rzeczywistość społeczną, do której się odnoszą, i wpływać na nią przez próby kształtowania określonych postaw wśród ich odbiorców. Przekazując określone narracje, literatura dostarcza czytelnikom narzędzi do określenia własnej pozycji w otaczającej ich rzeczywistości. Truizmem jest stwierdzenie, że dzieła literackie mogą wpływać na emocje, poglądy i zachowania odbiorców. Inspirując się ustaleniami Eagletona, można wskazać na większą retoryczną skuteczność literatury jako narzędzia wykorzystywanego w dyskursach społecznych, rozpowszechniającego emocje, z których wynikają przekonania ideologiczne (zob. Eagleton 1979).

W niniejszej analizie zamierzam przedstawić wybrane elementy ideologii obecnej w twórczości Ziemiakiewicza z czasów PRL, wskazując te jego poglądy społeczno-polityczne, których kontynuacja i trwałość zauważalna jest także po transformacji ustrojowej.

Aby ograniczyć do minimum przedstawienie problematyki literatury jako źródła historycznego i badawczego w naukach społecznych, można przywołać porównanie (inspirowane podobnym, przedstawionym przez Eagletona w jego tekście *Pisarz i zaangażowanie*; 2015b: 289–293) dzieła literackiego do lustra z salonu luster, odbijającego rzeczywistość w zniekształcony sposób. W przypadku literatury może ona służyć do formułowania wniosków na temat otoczenia społecznego i osobistej ideologii autora interpretowanego dzieła. Zawsze należy jednak pamiętać, że na badane obrazy literackie wpływają obowiązujące konwencje literackie, otoczenie instytucjonalne pola literackiego, panujące ideologie itd.

Określenie, które aspekty rzeczywistości społecznej stanowią istotny kontekst dla dzieł kultury, ma zawsze charakter arbitralny i wynika z intuicji badacza. Celem niniejszego artykułu nie jest analiza opowiadań Ziemkiewicza jako autonomicznych tekstów literackich, lecz rekonstrukcja zawartych w nich idei politycznych odnoszących się do PRL i wizji możliwej alternatywy. Szczególną uwagę poświęcam społecznemu otoczeniu autora oraz wpływowi ówczesnego reżimu politycznego.

■ RAFAŁ ZIEMKIEWICZ – KRÓTKIE PRZEDSTAWIENIE SYLWETKI

Rafał Ziemkiewicz w swojej karierze zawodowej i aktywności publicznej przeszedł drogę od pisarza fantastyki naukowej do dziennikarza, publicysty i komentatora społeczno-politycznego.

Urodził się w 1964 roku. W szkole podstawowej poznał Jarosława Grzędowicza i Jacka Piekare, obecnie znanych raczej jako popularni pisarze fantasy, chociaż w swojej karierze mieli epizody pracy publicystycznej. Wspólnie, jeszcze w latach szkolnych, mieli wymieniać się swoimi pierwszymi próbami literackimi (Ziemkiewicz 2012: 440).

Aby dotrzeć do większego kręgu czytelników, dołączyli do warszawskiego klubu SFan, gdzie w 1982 roku założyli grupę autorską TRUST (Wierzchowska 2015: 189). W tym samym roku zostało opublikowane pierwsze opowiadanie SF Ziemkiewicza, *Z palcem na spuście*, w tygodniku „Odgłosy”. Otrzymał także nagrodę literacką i wyróżnienie w konkursie na opowiadanie SF organizowanym przez Naszą Księgarnię, „Młodego Technika”, Młodzieżową Agencję Wydawniczą i klub SFan za *Cortex cerebri* i *Pilota* (Encyklopedia Fantastyki).

Był również współzałożycielem i pierwszym prezesem Klubu Twórców PSMF (Polskiego Stowarzyszenia Miłośników Fantastyki), organizacji powstałej w 1985 roku, której celem była m.in. promocja twórczości jej członków, ale również wspieranie rozwoju warsztatu literackiego aspirujących pisarzy i ułatwianie ich debiutów literackich (Wierzchowska 2015: 190).

W 1988 roku ukończył studia magisterskie na Wydziale Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.

Po transformacji ustrojowej kontynuował działalność organizacyjną w ramach polskich środowisk miłośników SF, m.in. jako współzałożyciel i redaktor naczelny czasopisma poświęconego literaturze fantastycznej „Fenix”, a także jako pisarz SF. Wymieniając tylko wybrane jego osiągnięcia, można wspomnieć o trzykrotnym zdobyciu nagrody im. Janusza Zajdla (1995, 1996 i 1998). Jednocześnie pracował jako dziennikarz i publicysta, coraz mocniej wiążąc swoją karierę z działalnością medialną jako prawniczy komentator polityczny (Encyklopedia Fantastyki).

Ziemkiewicz rozpoczął karierę pisarską w latach osiemdziesiątych XX wieku w okresie stanu wojennego, w czasie recesji gospodarczej, po klęsce „Solidarności”. Kompromitacja marksistowskiej ideologii PZPR powodowała, że partia

legitymizowała swą władzę odwołaniem do potrzeby zachowania porządku i bezpieczeństwa, m.in. w kontekście możliwej interwencji ZSRR.

Jak zauważa Stanisław Krawczyk (2022: 63), nawiązując do periodyzacji Tomasza Smejliśa, lata 1976–1990 można uznać za okres formacyjny dla polskiej fantastyki. W tym czasie powstawały pierwsze zorganizowane ruchy fanowskie wokół literatury gatunkowej (tamże: 87). Władze PRL dopuszczały wówczas ograniczoną krytykę systemu, widoczną m.in. w kabarecie, filmach Stanisława Barei czy obecności subkultur młodzieżowych. W tym kontekście mogły rozwijać się instytucje promujące fantastykę, zwłaszcza science fiction, oraz zrzeszające jej odbiorców (tamże: 70).

Państwo jawnie starało się kontrolować pole literackie, co antagonizowało przeciw władzy sporą część początkujących pisarzy, a także miłośników fantastyki (Siuda 2013). Oprócz w oczywisty sposób wywołującej protest działalności cenzury, problem dla środowisk fanowskich stanowiły np. ograniczenia możliwości drukowania dzieł zachodnich, wynikające nie tylko z chęci ograniczenia wpływu obecnych w nich idei, ale również z prozaicznych przyczyn niedoborów finansowych. Dodatkowo sądy ograniczały możliwości zakładania i rejestrowania nowych, lokalnych klubów fantastyki, odsyłając chętnych do istniejących już instytucji ogólnopolskich (Krawczyk 2022: 73).

Jak zauważa Mariusz Leś (2010), w literaturze SF, także tej zachodniej, obecna jest tendencja paranoidalna, lęk i chęć demaskacji nieuchwytnego, ekspansywnego i bezdusznego Systemu, powstałego np. w wyniku działania jakichś praw historii.

Dystopijna fantastyka socjologiczna, popularna w PRL nurt SF, skupiający się na konfrontacji jednostki z Systemem, często służyła nie tyle próbom przewidywania przyszłości, ile krytyce otaczającej jej twórców rzeczywistości, obnażania fałszu idei Postępu i podstaw ideologicznych panującego systemu politycznego (zob. Leś 2008: 62, 74).

Dzieła SF pozwalają nie tylko na sformułowanie lęków i obaw w języku literackim, ale również wiążą się z uczestnictwem w życiu środowisk fanowskich, w warunkach PRL-u zbierających i utrwalających poglądy przeciwników panującego porządku społecznego. Przynależność do nich mogła budować poczucie elitarności, satysfakcję z grupowego potwierdzenia własnej przenikliwości w demaskowaniu mechanizmów władzy.

Sam Ziemkiewicz w *Posłowie* do antologii opowiadań *Władca Szczurów* z 2012 roku, przedstawiając opowieść o początkach swojej kariery pisarskiej, mocno podkreśla własną niechęć do ostatniego dziesięciolecia PRL:

[...] nie był to dobry okres do wchodzenia w dorosłość: stan wojenny i długie gnicie „realnego socjalizmu” (tym dłuższe, że dziesięć lat pomiędzy piętnastym a dwudziestym piątym rokiem życia to o wiele więcej niż pomiędzy, na przykład, czterdziestym a pięćdziesiątym), czas społecznej apatii oraz ostatecznego rozbeszczelnienia

„władzy ludowej”, która już bezwstydnie oparła się wyłącznie na pałach i straszaniu „bratnią pomocą” zza Bugu. [...] Lata, które powinny być w życiorysie najweselsze, upływały nam w peerelowskim syfie wśród oblażących murów, obszczanych klatek schodowych, „hot dogów z pieczarkami”, wyrobów czekoladopodobnych, dżemu pomarańczowego z dyni z etykietą zastępczą oraz kartonowych alkoholi o smaku i aromacie karbidu (Ziemkiewicz 2012: 426).

Ziemkiewicz przedstawia własną ocenę mainstreamowej literatury PRL jako skorumpowanej przez władzę. Elity literackie miały co prawda już nie tworzyć dzieł chwalebnych panujący system, ale były skutecznie zachęcane do bycia ponad bolączki teraźniejszości, do ucieczki od realnych problemów społeczeństwa w abstrakcje.

Literaturze głównego nurtu pisarz przeciwstawia środowiska miłośników science fiction i tworzone w ramach tego gatunku dzieła. Fantastyka naukowa w jego opinii miała być ambitna, łączyć świat nauki i literatury, pozwalać na eksplorację tematów zbyt jeszcze śmiałych dla przestrzeni naukowej. Przez używane metafory obcych światów literatura SF miała uwypuklać ambitną problematykę i radzić sobie z problemami trudnymi do wyrażenia w języku powieści klasycznej.

Ziemkiewicz dosadnie portretuje elity literackie PRL nie tylko jako przekupne, nieporuszające groźnych dla systemu tematów, ale również jako cechujące się rażąco ignorancją, niemogące pojąć intelektualnie fantastyki naukowej:

A tu weźmie jeden głupek z drugim do ręki znakomitą książkę, zobaczy niezrozumiałe dla niego słowo „laryngofon” i rechocze, jakie to muszą być „głupoty”, skoro on, wielki intelektualista, ani w ząb nie rozumie... (tamże: 433, 434).

Własne otoczenie społeczne w postaci klubów SF Ziemkiewicz opisuje jako azyle wobec rzeczywistości PRL, zbiorowisko ludzi „mających zdrowy stosunek do komuny i entuzjastycznie nastawionych do Sierpnia oraz „Solidarności”, środowisko, do którego należały osoby mające „wiele ciekawego do opowiedzenia i przekazania młodszym” (tamże: 436), takie jak Edmund Wnuk-Lipiński, na kartach swoich powieści prowadzący rozważania niemożliwe do opublikowania w obiegu naukowym.

Opisując swoją drogę życiową, Ziemkiewicz pośrednio podkreśla własną sprawczość, przenikliwość i buntowniczy charakter, nadając wymienione cechy również reszcie środowisk miłośników SF. Można by w tym miejscu złośliwie zauważyć, że chociaż młody Ziemkiewicz rzeczywiście mógł mieć negatywny stosunek do mainstreamu literackiego PRL, brzydzić się nim i planować dalszy rozwój swojej kariery w ramach środowisk literatury alternatywnej względem dominujących kanonów – nie jest jednak powiedziane, że dominujące środowiska literackie przyjęłyby go z otwartymi

ramionami, gdyby mimo wszystko zechciał tworzyć w ramach bardziej ugruntowanych gatunków literackich. Dla młodego pisarza, dopiero wchodzącego w dorosłość, formujące się pole literatury fantastycznej zapewne cechowało się mniejszą konkurencyjnością, dostarczając więcej okazji do publikacji i mimo wszystko więcej potencjalnych zasobów niż działalność w ramach literackiego mainstreamu.

■ PRZYJĘTA STRATEGIA INTERPRETACYJNA OPOWIADAŃ

Traktując analizowane opowiadania jako metaforyczne przedstawienie rzeczywistości Polski Ludowej, chcę wskazać, które elementy poprzedniego systemu politycznego Ziemiakiewicza uważał za godne potępienia, a następnie wskazać na dalszą ich obecność w publicystyce autora.

Samo potraktowanie analizowanych opowiadań jako metaforycznego opisu czasów PRL, zgodnie zresztą z wolą Ziemiakiewicza, w czasie ich powstawania było oczywiste. Fantastykę naukową tego okresu, jak już zostało wspomniane, traktowano jako formę dozwolonego oporu. Oczywiście, nie całą twórczość SF z tamtych lat można sprowadzić tylko do narzędzia krytyki panującego reżimu. Jednak w przypadku omawianych opowiadań Ziemiakiewicza ich opozycyjny charakter wydaje się najbardziej narzucający.

Dla współczesnego czytelnika wydawnictwo Fabryka Słów dodało do zbioru *Władcy szczurów* odpowiednie treści, naprowadzające na określony odbiór opowiadań. Poza *Postłowiem* Ziemiakiewicza, w którym wyklada on swój stosunek do poprzedniego systemu i roli literatury jako narzędzia komentarza społecznego, na czwartej stronie okładki wydawca tak charakteryzuje tom opowiadań:

Oto teksty, za które klasowo czujny komunista Zenon Kliszko chciał go [Ziemiakiewicza – dopisek Ł.L.] rozstrzelać! [...]

Historie, które zwałą cię z nóg! Wcześniej jednak rozłożą na łopatki system PRL, ukazując jego bezsilność, ośmieszając co nie miara i zadając ostateczny, nokautujący cios!

Przywołanie Zenona Kliszko nawiązuje do historii przedstawionej przez Ziemiakiewicza w *Postłowi*. Pisarz miał się dowiedzieć, że emerytowany i pozbawiony realnej władzy komunista wściekał się na teksty publikowane w „Młodym Techniku” i stwierdził, że samego Ziemiakiewicza, „za swoich czasów”, kazałby rozstrzelać (tamże: 442).

Opowiadania Ziemiakiewicza trudno uznać za ukazanie bezsilności PRL, ośmieszenie lub zadanie jakiegoś ostatecznego ciosu, jednak zasadnie można wykazać ich opozycyjny charakter.

■ PRZEDSTAWIONA WIZJA QUASI-HISTORIOGRAFICZNA I SYSTEM

Analizowane opowiadania Ziemkiewicza nie tworzą wspólnego uniwersum fabularnego, przedstawiają wydarzenia w przyszłości, często na obcych planetach. Nie rozbudowują tematyki kontaktu z obcymi formami życia, koncentrując się na problemach ludzkości.

Opowiadania ukazują spójną wizję rozwoju cywilizacji, krytyczną wobec oświeceniowej idei postępu – przyszłość powiązana jest z rozwojem narzędzi kontroli, represji i zniewalania społeczeństwa.

Odwołam się do tekstów ilustrujących moje interpretacje, jednak ze względu na ograniczenie miejsca nie będę ich omawiał w sposób wyczerpujący, szczegółowo analizując poszczególne motywy.

W opowiadaniach *Historia* i *Cisnienie* Ziemkiewicz przedstawia kontakt technologicznie zaawansowanych Ziemian z mniej rozwiniętymi cywilizacjami ludzkimi. W *Historii* Ziemianie inspirować krwawą rewolucję chłopską w feudalnym państwie Morihamer, powodującą upadek tamtejszych elit. W *Cisnieniu* akcja toczy się w bazie wojskowej Ziemian na peryferyjnej planecie, gdzie Ziemianie nawiązują relacje handlowe z prymitywnymi plemionami, kupując od nich narkotyki i prostytutki.

W *Historii* i *Cisnieniu* wcześniejsze formy organizacji społecznej – plemienna i feudalna – mimo patriarchalnego i stanowego i wyzysku ukazane są jako mniej zdegenerowane niż późniejsze systemy społeczne.

Systemy społeczne w bardziej zaawansowanych technologicznie światach ukazane są przez Ziemkiewicza jako dystopie – zdegenerowane i moralnie groźne światy, w których technologia służy kontroli i wyzyskowi. Bohaterowie opowiadań żyją we władaniu wszechobecnego, niepokonanego i przerażającego Systemu (zwykle mając tylko szczątkowe jego rozeznanie), przywodzącego na myśl klasyczne przykłady przedstawiania władzy w literaturze dystopijnej, chociażby w *Roku 1984* Orwella.

Na podstawie obecnych w opowiadaniach motywów, można przedstawić wybrane cechy opisywanego przez Ziemkiewicza Systemu.

Po pierwsze, zarówno rządzący, jak i szeregowi członkowie aparatu władzy, to ideologiczni cynicy. Świadomi zepsucia Systemu, który służy jedynie kontroli i wyzyskowi, podtrzymują jego fikcję dla własnych korzyści lub z przekonania, że bunt i tak zostanie stłumiony i nie przyniesie efektu. Jednym z wielu przykładów mogą być wypowiedzi Besmofa, oficera tajnych służb w *Hellasie III*:

I po co? Po co? Czy myślisz, że nie wiem, że prezydent to skurwysyn, że ministrowie to banda idiotów, że kiedy wy zdychacie z głodu, oni z przeżarcia? Wiem dużo lepiej, znam wszystkie ich łajdactwa, i to takie, których nawet się nie domyślasz. Patrę na to codziennie z bliska. Ale wiem też, że chcesz zginąć za innego skurwysyna, nic a nic lepszego, który chciałby zająć miejsce tamtego i też się obeźreć (tamże: 159).

– Tak, tak. – Pokiwał spokojnie głową. – Całe życie byłem skurwysynem i dobrze mi z tym było. Muszę z przykrością stwierdzić, że ostatecznie przekonujesz mnie, iż jest to jedyne rozsądne podejście do życia. Życie jest za krótkie, żeby się użerać. I za mocne. Z roku na rok mocniejsze. Ciśnie jak cholera. W tych ścianach są kable, ktoś słucha moich myśli i uśmiecha się, bo wie, że siedzę w trybach po uszy i ani drgnę, zmiażdżyłby mnie w jednej chwili. I dobrze mi z tym, jestem skurwysyn. No co? (tamże: 165).

Po drugie, System dąży do totalnej kontroli, wykorzystując wszystkie dostępne sobie środki. Aby osiągnąć swoje cele, wykorzystuje nowe technologie, propagandę, służby siłowe itd. We wspomnianym *Hellasio III* Ziemkiewicz przedstawia kulminację konfliktu między tajnymi służbami a terrorystami, chcącymi wysadzić elektrownię atomową na Marsie. Terrorysty, jak się okazuje pod koniec opowieści, cały czas będący marionetkami w grze elit władzy, chcą uratować ludzkość przed „diggerami”, wynalazkiem szczytującym informacje z fal mózgowych. Technologia reklamowana wśród ludu jako ułatwienie, pozwalające np. otworzyć myślą drzwi, ma być ostatecznym narzędziem kontroli, pozwalającym od razu namierzać niepokorne wobec Systemu jednostki.

Po trzecie, System władzy dąży do kontroli nad przepływem informacji, opierając się na kłamstwie i mistyfikacji. Często powtarzanym motywem w opowiadaniach jest brak wiedzy cywili o zbrodniczej działalności służb. Ziemkiewicz przedstawia wojsko jako instytucję totalną, izolowaną od cywili i jedynie pozornie przestrzegającą prawa. Żołnierze niskiego szczebla żyją lepiej niż przeciętni obywatele, lecz są całkowicie zależni od bezwzględnych przełożonych, gotowych poświęcić ich dla swoich celów we własnych politycznych grach.

Władze wojskowe z *Cortex cerebri* w tajemnicy przed opinią publiczną wszczepiają każdemu nowemu rekrutowi matryce wpływające na myśli i uczucia, zmieniając ich w zdyscyplinowanych i posłusznych żołnierzy. Jednocześnie tworzą z armii oddzieloną od świata zewnętrznego kastę, mającą lepsze zasoby (np. prawdziwy tytoń i lepsze ubrania) i pogardzającą cywilami.

Po czwarte, cały System umożliwia wyzysk ludu przez elity polityczne i wojskowe. Żołnierze mają nieco lepszy standard życia niż przeciętni obywatele, a elity korzystają z najlepszych zasobów, takich jak luksusowe: jedzenie, alkohol i kobiety. We *Władcy szczurów* utrzymywanie ludności w apatii i nędzy ukazane jest jako celowa strategia wzmacniająca władzę elit. Wyraża to postać ministra, współrządzącego planetą, na której dzieje się akcja opowiadania:

– Mój kochany stryjek, który załatwił tę posadę – [...] – zawsze powtarzał: „Sprowadzić życie do poziomu wegetacji. Odebrać ludziom wszystko, niech wszyscy żrą tę samą bezsmakową papkę z regeneratorów, niech pracują, bawią się, chłają na umór i nie myślą. Pijany nie jest niebezpieczny [...]. Dać im więcej alkoholu, więcej narkotyków, niech zapomną o wszystkim! To jedyne najlepszy sposób – zamienić życie w wegetację. W wegetację...” (Ziemkiewicz 1987: 122).

Po piąte, Ziemkiewicz w swoich opowiadaniach ukazuje niemożność skutecznej walki z Systemem. Każda zmiana władzy jest jedynie pozorna i nie wpływa na zasady rządzące społeczną rzeczywistością.

W opowiadaniu *Prezydent* ukazana została historia planety Manwen. Ziemianie stopniowo przejmują kontrolę nad jej lokalnymi elitami, eksploatując planetarne surowce naturalne. W celu utrzymania władzy regularnie inspirują kolejne rewolucje, zastępując skorumpowanych dyktatorów nowymi, kreowanymi na bohaterów wojennych marionetkami. Akcja opowiadania przedstawia historię jednej z rewolt, kiedy jeden z liderów rebelii zostaje przez Ziemian zastąpiony cyborgiem. Mimo zdalnej kontroli Ziemian, zachowuje on częściową autonomię i wolę swojego pierwowzoru, podejmując próbę buntu i planując ujawnienie spisku ziemskich agentów. W kluczowym momencie, tuż przed publicznym przemówieniem, traci kontrolę nad sobą i staje się zdalnie sterowaną marionetką. Kolejne rewolucje nie zmieniają nic w układzie władzy – zmieniająca się elita wciąż realizuje interesy obcego mocarstwa, a system władzy pozostaje nienaruszony.

■ UTOPIA JAKO ALTERNATYWA WOBEC SYSTEMU

Jerzy Szacki (1980) zaproponował rozumienie pojęcia utopii jako idei, która zawiera projekt alternatywny dla zastanej rzeczywistości społecznej. Realizacja utopii zakłada radykalne przekształcenie zastanej, złej rzeczywistości. Utopiści myślą w sposób dualistyczny, przeciwstawiając zło dzisiejsze jakiemuś ideałowi społeczeństwa dobrego. Nie dążą do prostej zmiany stanu zastanego, a do całkowitego wprowadzenia własnych wizji idealnej organizacji społecznej.

W swych rozważaniach Szacki omawiał kolejne typy utopii, różniąc je m.in. ze względu na miejsce i czas ich umiejscowienia utopijnych projektów według wyobrażeń ich autorów. Wyróżnia więc np. utopie czasu, które umieszczają krainę szczęśliwości w przeszłości lub przyszłości. Zwykle ich pozycja na linii czasu jest umowna, są to „wyspy w czasie nam nieznanym” (tamże: 61). Inną, rozważaną przez Szackiego utopią, jest utopia czasu wiecznego, umieszczona poza miejscem ludzkiej egzystencji. Materialnie jest poza zasięgiem, jednak da się ją sobie wyobrazić. Wynika z wiecznych wartości i idei, np. Boga, Natury, Rozumu. Ma powstawać, kiedy utopista uznaje, że współczesne mu społeczeństwo oparte jest na złych wartościach i przeciwstawia im te właściwe, doskonałe, odpowiadające naturze człowieka.

Właśnie połączenie utopii czasu i czasu wiecznego uzupełnia przedstawioną przez Ziemkiewicza wizję dziejów, włączając do niej epoki szczęśliwe, pozbawione wpływu Systemu na człowieka. W opowiadaniu *Władca szczurów* akcja dzieje się w kolonii Ziemian na planecie Nayren. Większość populacji planety żyje w stanie upadku materialnego i duchowego, czego symbolem są watahy szczurów, coraz liczniejsze i coraz częściej wychodzące z opuszczonych, podziemnych kompleksów na powierzchnię.

Nieliczna grupa ludzi odkrywa pozostałości cywilizacji Obcych, którzy ze względu na zmieniający się klimat musieli opuścić Nayren na długo przed przybyciem Ziemiaków. Technologia Obcych umożliwia kolonistom dostęp do wizji przeszłości, do stanu ich planety przed przybyciem na nią Ziemiaków. Zamieszkujący planetę kosmici tworzyli zaawansowaną technologicznie cywilizację, określoną jako „wielka, wspaniała i piękna. Ich kryształowe miasta współlistniały z czystymi rzekami i lasami”, które były „pełne zwierząt”. „Oni nie znali walk, krwi i gwałtu” (Ziemkiewicz 2012: 130–131). W opisie cywilizacji Obcych widać też jakiś brak, jakby słowami nie można było oddać jej piękna. Opisy tej utopii czasu są szczątkowe, obecne w tekście głównie jako przedstawienie jakiejś straconej przez człowieka szansy na spotkanie z prawdziwym pięknem i dobrem. Jednocześnie w pozostawionych przez Obcych wiadomościach, koloniści odkrywają deklarację przyszłego powrotu ich przedstawicieli, którą mogą traktować jako obietnicę prawdopodobnego, ale odległego w czasie spotkania.

Pozostawione przez Obcych wizje i deklaracja powrotu składają się na przedstawione w opowiadaniach dzieje ludzkości. Pokazują mało konkretny, odnoszący się do przeszłości obraz idealnej rzeczywistości społecznej, a także sugerują możliwe w przyszłości ponowne jego nastanie.

Nieliczni koloniści wierzą, że Obcy przybędą w odległej przyszłości. Dostrzegając możliwość innego porządku świata, nie godzą się na dalsze życie pod władzą Systemu. Świadomi, że otwarta konfrontacja skończyłaby się klęską, tworzą samowystarczalną społeczność w podziemnych kompleksach pod miastem. Gdy władze próbują zlikwidować ich siłą, uciekają w trudno dostępne rejony planety. Wiedzą, że czeka ich trudne życie, ale ucieczka przed represjami władz ma pozwolić na stworzenie wspólnoty kultywującej sztukę, wolność i piękno, podczas gdy reszta populacji planety pogrąża się w nędzy i marazmie. Tworzą w ten sposób utopię zakonu w ujęciu Szackiego (1980), chcą realizować ideał w świecie, który uważają za niemożliwy do naprawy, ale w którym można próbować dochować wierności własnym wartościom w ramach zamkniętych społeczności.

■ ŚWIAT PRZEDSTAWIONY W LITERATURZE JAKO METAFORA PRL I JEGO ALTERNATYWA

Przedstawione przez Ziemkiewicza obrazy literackie, realizując motywy społeczne typowe dla polskiej fantastyki tego okresu (Leś 2008), jawnie nawiązują do chrześcijańskich i konserwatywnych opowieści o rzeczywistości, ubranej w metafory fantastyki naukowej.

W opowiadaniu *Władca szczurów* Ziemkiewicz odnosi się do chrześcijańskiej wizji dziejów, poprzez metaforę Obcych umieszcza w historii ludzkości biblijną opowieść o wygnaniu z raju i perspektywę paruzji. W pozostałych opowiadaniach pokazuje dzieje między wygnaniem z raju a oczekiwaną paruzją, w którym

dokonyje się degeneracja ludzkości. W ten sposób nakłada klasyczną konserwatywną perspektywę na oświeceniową ideę postępu. Jak zauważył Karl Mannheim (1986), konserwatyzm rodzi się jako odpowiedź na myśl oświeceniową, m.in. kwestionując wiarę w nadchodzący prawdziwy Postęp, prowadzący do pozytywnych zmian społecznych. Zgodnie z tą interpretacją, czas PRL-u może być w opowiadaniach Ziemkiewicza oceniany nie jako szczególne wynaturzenie w dziejach ludzkości, ale kolejna emanacja działania Postępu, przynoszącego coraz większy upadek ludzkości.

Przedstawione w opowiadaniach systemy polityczne, które postrzegam jako reprezentacje ogólniejszej idei Systemu, zagarniającego prawie całą rzeczywistość społeczną, stworzone były przez Ziemkiewicza w oczywistym nawiązaniu do systemu realnego socjalizmu. Uderza w rzeczywistość PRL-u, poprzez fikcyjne światy pokazuje trapiące je, w jego mniemaniu, plagi: cynizm ludzi władzy, skompromitowanie ideologii legitymizującej reżim, dążenie do totalnej kontroli nad obywatelami, ograniczanie wolności słowa, wszechobecną propagandę, fałszowanie historii, wyzysk ludności przez elity posłuszne obcemu mocarstwu, rozpijanie obywateli itd.

System, a przez to również realny socjalizm, ukazany jest w opowiadaniach jako zagrożenie duchowe. System atakuje nadrzędne wartości, takie jak Dobro, Piękno i Prawda. System jest skuteczny w swoich usiłowaniach zachowania kontroli nad społeczeństwem, ale ceną za to jest odcięcie większości populacji od prawdziwych wartości. Kryteriami oceny Systemu przez pisarza były więc poczucie sprawiedliwości i wartości estetyczne. Obraz realnego socjalizmu odmalowany w opowiadaniach przedstawia ustrój, który ukradł ludziom ich nadzieje, aspiracje i szansę kultywowania prawdziwych wartości.

Wartości, jakich ma pozbawiać ludzi System, pozostają nieo określone. Opowiadania relacjonują sam proces odbierania, wynaturzenia i degeneracji światów przedstawionych, jednak oszczędnie wskazują na konkretne elementy rzeczywistości, które godne byłyby obrony lub afirmacji. Wskazana oszczędność wynika z konwencji gatunkowej fantastyki socjologicznej tego okresu, chociaż można również dopatrywać się w niej wpływu myśli chrześcijańskiej, która sytuując źródło najważniejszych wartości w Bogu, stawia je poza możliwościami pełnego poznania.

Pisarz oskarża więc realny socjalizm o kreowanie braku, wskazuje na konkretne mechanizmy powstawania tegoż, nie może jednak pokazać najważniejszych obiektów swych pragnień. Ekspozuje braki ludzkiej egzystencji, coraz skuteczniej oddalającej się w ramach zachodzących procesów historycznych od nieo określonych, prawdziwych wartości.

Jedyną skuteczną strategią radzenia sobie z działaniem Systemu pozostaje uformowanie, pokazanej w opowiadaniu *Władca szczurów*, utopii zakonu, tj. małych wspólnot nastawionych nie na walkę lub konfrontację z władzą, ale na ucieczkę od jej wpływów. Oczywiście, trudno uważać, że Ziemkiewicz rekomendował zakładanie takich wspólnot w kanałach pod Warszawą lub w Bieszczadach. Poprzez

użycie symboliki chrześcijańskiej wskazywał na tradycję Kościoła katolickiego zapewniającą dostęp do pozostałości piękna, dobra itd. w realnym socjalizmie. Z jego wypowiedzi w *Posłowniu* do zbioru opowiadań z 2012 roku wiadomo, że za taką wspólnotę uważał również fandom SF z czasów PRL.

Według tak zarysowanej interpretacji opowiadań, Ziemkiewicz w czasie ich pisania nie wierzył w rychły koniec Polski Ludowej. Dodatkowo, w ramach przedstawianej wizji historii, skrajnie pesymistycznej, dzieje świata widział jako postępujący upadek, którego PRL był przejawem, ale zapewne nie finalnym skutkiem. W światopoglądzie młodego człowieka o światopoglądzie konserwatywnym i identyfikującego się jako katolik, świat od czasów Rewolucji Francuskiej, coraz bardziej zsekularyzowany i pełen nowych ideologii, które wydawały się szczególnie mocno uderzać w Polskę, mógł być odbierany jako pozbawiający nadziei na lepsze jutro. Stan wojenny i brutalny koniec karnawału „Solidarności” tylko potwierdzały słuszność przyjętej postawy.

■ CO POZOSTAŁO – TRWAŁOŚĆ ZIEMKIEWICZOWSKIEGO STYLU MYŚLENIA

Uformowane w czasach PRL sposoby myślenia i opisywania władzy towarzyszyły Ziemkiewiczowi także po transformacji ustrojowej. Opisuując nowe systemy władzy, np. demokrację liberalną w opowiadaniu *Źródło bez wody*, krytykując (z pozycji katolickiej) władzę zdegenerowanego chrześcijaństwa w *Jawnogrzesznicy*, czy też komentując upadek PRL-u w *Wybrańcach Bogów*, wciąż zwraca uwagę na te same elementy Systemu, podobnie je charakteryzując. Elity władzy często okazują się cyniczne, tajny aparat bezpieczeństwa jest nadspodziewanie profesjonalny, masy ludzkie pozostają nieuświadomione, media są narzędziem propagandy itd. Ludzkość wciąż zdaje się zmierzać do deprawacji.

Postawa paranoiczna, która w kontekście literatury SF została scharakteryzowana przez Mariusza Lesia (2008: 99) nie jako choroba, a nastawienie poznawcze, wyróżniające się dociekliwością, bezkompromisowością, nonkonformizmem i brakiem zaufania wobec autorytetów, jest wybiórczo obecna w publicystyce Ziemkiewicza podczas demaskowania mechanizmów społeczno-politycznych i charakterystyce przeciwników ideologicznych. Wybiórczo, ponieważ rzadko znajduje zastosowanie przy opisie działań własnych środowisk politycznych.

Przyglądając się treściom zawartym np. w dość głośnym *Polactwie* z 2004 roku i zbiorze artykułów *Uwarzatem Że* z 2013 roku, myślę, że tym, co jest wspólne dla obu tych ujęć, jest przede wszystkim tzw. antysystemowość – sprzeciw wobec dominacji współczesnych elit, postrzeganych negatywnie jako dbających o własne interesy i swoich zagranicznych patronów. W obu utworach Ziemkiewicz znów przyjmuje rolę przenikliwego analityka, uświadamiającego czytelnika o istnieniu ukrytych mechanizmów władzy. W *Uwarzatem Że* z 2013 roku III RP okazuje się praktycznie tak samo zdegenerowana co PRL:

Gdy miałem 20 lat, nie uwierzyłbym za nic, że otaczający mnie ze wszystkich stron i dławiący peerelowski syf może się kiedykolwiek skończyć. Gdy miałem lat trzydzieści, tym bardziej nie uwierzyłbym, że ten syf może kiedykolwiek wrócić. [...] nie mogę się nadziwić własnej naiwności, bo możliwe się okazało – i stało się – i jedno, i drugie (Ziemkiewicz 2013: 5).

W chwili prosperity Polacy uwierzyli w ofertę „oświeceniowych” [...]. Zostali oszukani. Pod fasadą „europejskości”, [...] odtworzona została PRL, w całej jej śmiesznej, cynowniczkiej siermiężności (Ziemkiewicz 2013: 148).

W omawianych utworach Ziemkiewicz znowu roztacza wizję Polski jako kraju pod kontrolą wielkich graczy politycznych, m.in. wyzyskiwanego przez Zachód. Polskie elity miały być odcięte od spraw prostego ludu, dbając tylko o zachowanie swojej uprzywilejowanej pozycji. W narracji publicysty pseudoelity atakują: Kościół, religię, tożsamość narodową itp., ślepo wzorując się na zachodnich metropoliach.

Dla mnie najciekawsze we współczesnej twórczości Ziemkiewicza są nadal obecne ślady krytycyzmu wobec Systemu przedstawionego w opowiadaniach, tajemniczego wroga, który uniemożliwia osiągnięcie jakiegoś rodzaju harmonii i ideału społecznego.

Oto, kiedy nijak nie mogą salonowcy obronić tezy o moim rzekomym złodziejstwie, kombinatorstwie czy cwaniactwie, oznajmniają z nabzdyczoną miną: no tak, może to i zgodne z prawem, ale to po prostu nieprzyzwoite...

Bardzo ciekawa teza. Bo każe zapytać – a jak można być przyzwoitym w kraju, który jest od góry do dołu systemowo nieprzyzwoity (2013: 61)?

W przytoczonym cytacie, jak i w całym zbiorze *Uwarzałem Że*, Ziemkiewicz konsekwentnie oskarża tzw. salon – elity liberalne i lewicowe III RP – o stworzenie Systemu, który demoralizuje społeczeństwo, ponieważ opiera się na cwaniactwie, korupcji i oportunizmie. Analizując zarówno opowiadania, jak i publicystykę pisarza, można odnieść wrażenie, że dla Ziemkiewicza upadek PRL oznaczał jedynie zmianę dekoracji, a duch dawnego Systemu przetrwał transformację i nadal kształtuje rzeczywistość. W ramach niniejszego artykułu nie podejmuję się jednak oceny, jak bardzo rządy PiS od 2015 roku wpłynęły na jego publicystykę.

Styl myślenia ukształtowany u Ziemkiewicza w czasach PRL-u, trwał w jego późniejszej twórczości. Polska wciąż okazuje się kontrolowana przez skorumpowane elity, gotowe sprzedać wszystko zagranicy, a wpływy tajnych służb nadal skrycie kształtują życie publiczne. Jednak po transformacji i zniknięciu groźby represji, Ziemkiewicz porzuca przekonanie o niemożności walki z Systemem. Zostaje popularnym, prawicowym komentatorem politycznym, aktywnie działa jako rzecznik prasowy UPR, współtworzy Stowarzyszenie Endecja. W jego przekazie

dominujące staje się przekonanie, że prawdziwa walka o Polskę to pozytywistyczna z ducha praca u podstaw.

W ujęciu zaprezentowanym w tej interpretacji można mówić również o zmianie ideologicznej funkcji twórczości Ziemkiewicza. Jego proza powstająca w czasach realnego socjalizmu była raczej nieskutecznym narzędziem walki z systemem, chociaż wykorzystywanie konwencji fantastyki socjologicznej pozwalało atakować PRL nie tylko przez aluzje do realnie istniejących problemów, ale także przez budowę skojarzeń ze straszliwymi literackimi dystopiami. W przypadku młodego Ziemkiewicza, początkującego pisarza fantastyki naukowej, tworzącego w czasie zapaści PRL-u i końca karnawału „Solidarności”, prezentowana opowieść usprawiedliwiała postawę niechęci walki z Systemem władzy, który wydawał się niepokonany i groźny. Jako alternatywę Ziemkiewicz przedstawiał utopię zakonu w rozumieniu Szackiego, enklawy izolowanej od wpływów Systemu. Dopiero transformacja ustrojowa i zmiana pozycji zawodowej pozwoliły mu na zmodyfikowanie sposobu opisywania rzeczywistości. Tezy o możliwym upadku Polski i szerzącym się na świecie zepsuciu w publicystycznych tekstach Ziemkiewicza okazują się motywacją do walki politycznej: uświadamiania politycznego Polaków, a także wzywania do pracy na rzecz solidarności społecznej i szerzenia moralności.

LITERATURA PRZYWOŁANA

- Eagleton Terry (1978), *Literature and politics now*, „Critical Quarterly”, t. 20 (3), s. 65–69.
- Eagleton Terry (1979), *Ideology, Fiction, Narrative*, „Social Text”, nr 2, s. 62–80.
- Eagleton Terry (2015a), *Teoria literatury. Wprowadzenie*, Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.
- Eagleton Terry (2015b), *Pisarz i zaangażowanie*, w: Grzegorz Jankowicz, Michał Tabczyński (red.), *Socjologia literatury. Antologia*, Kraków: Korporacja Halart, s. 289–293.
- Encyklopedia Fantastyki*, hasło: Rafał A. Ziemkiewicz, https://encyklopediafantastyki.pl/index.php?title=Rafa%C5%82_A._Ziemkiewicz (dostęp 07.11.2024).
- Krawczyk Stanisław (2022), *Gust i prestiż. O przemianach polskiej fantastyki*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Kubera Jacek (2012), *Teksty literackie jako przedmiot badań socjologicznych*, w: Agnieszka Figiel, Łukasz Rogowski (red.), *W tym szaleństwie jest metoda. Jak można badać społeczeństwo?*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Leś Mariusz M. (2008), *Fantastyka socjologiczna: poetyka i myślenie utopijne*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Leś Mariusz M. (2010), *Czy fantastyka naukowa jest literaturą wywrotową?*, w: Elżbieta Sidoruk, Mariusz M. Leś (red.), *Literatura, pamięć, kultura. Prace ofiarowane Profesor Elżbiecie Feliksiak*, Białystok: Trans Humana, s. 89–110.
- Lisowska-Magdziarz Małgorzata (2017), *Fandom dla początkujących. Część I: społeczeństwo i wiedza*, Kraków: Instytut Dziennikarstwa, Mediów i Komunikacji Społecznej, Uniwersytet Jagielloński.
- Mannheim Karl (1986), *Myśl konserwatywna*, Warszawa: Kolegium Otryckie.

- Siuda Piotr (2013), *Elita popkulturowego dostępu: Fanowski odbiór popkultury w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej jako sprzeciw wobec systemu politycznego – przykład fandomu science-fiction*, *Kultura i Historia*, nr 24, s. nieznaną.
- Szacki Jerzy (1980), *Spotkania z utopią*, Warszawa: Iskry.
- Wierzchowska Aleksandra (2015), *Literacka subkultura? Polski fandom w latach siedemdziesiątych*, w: Natalia Jarska, Jan Olszok (red.), *Spółczesność polska w latach 1980–1989*, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, s. 183–202.
- Ziemkiewicz Rafał A. (1987), *Władca szczurów*, Warszawa: Wydawnictwo ALFA.
- Ziemkiewicz Rafał A. (2004), *Polactwo*, Lublin: Fabryka Słów.
- Ziemkiewicz Rafał A. (2012), *Władca szczurów*, Lublin: Fabryka Słów.
- Ziemkiewicz Rafał A. (2013), *Uwarzałem Że*, Lublin: Fabryka Słów.

Łukasz Luczek

POLITICAL IDEAS IN RAFAŁ ZIEMKIEWICZ'S SCIENCE FICTION STORIES FROM THE TIMES OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF POLAND

This article presents the political and social ideas contained in selected novels written by Rafał Ziemkiewicz and published in the years 1982–1984. In the 1980s the literature, especially the science fiction genre, often served as a tool for expressing one's position towards the prevailing political regime. This article focuses on the represented world in Ziemkiewicz's stories: 1) the image of the People's Republic of Poland; 2) the possibilities of resistance against the reality of the real socialism; 3) his vision of the history of mankind. In addition, it briefly shows how Ziemkiewicz's schemes of interpreting the social reality of the People's Republic of Poland are still present in his contemporary journalistic essays. In the description of Ziemkiewicz's work its political and social contexts are taken into consideration. Due to the chosen research approach and methods, the publication can be considered as belonging to the sociology of literature.

Słowa kluczowe: socjologia literatury; Rafał Ziemkiewicz; PRL; fantastyka naukowa; konserwatyzm

Keywords: sociology of literature; Rafał Ziemkiewicz; People's Republic of Poland; science fiction; conservatism